

KURTUBÎ'NİN KUR'AN'IN SÜNNET'LE TEFSİR EDİLMESİ YÖNTEMİNİ UYGULAMA BİÇİMİ: MÜFESSİRİN KULLANDIĞI MUHTELİF ARAÇ VE TEKNİKLER PERSPEKTİFİNDEN*

Abdullah BAYRAM**

Öz

Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı ahkâma ağırlık verdiği tefsirinde rivayet ve dirayet yöntemlerini birbirini tamamlar şekilde ve lafız-mâna dengesi içinde uygulamıştır. Bu tutumu rivayet metodu açısından incelendiğinde, Kurtubî'nin öncelikle Kur'an'ın Kur'an'la ve Kur'an'ın Sünnet'le tefsir tekniklerini kullandığı müteakiben sahâbe ve tabiûn sözlerine başvurduğu açıkça gözlemlenmektedir. Bu yaklaşımı sayesinde müfessir, Kur'an'ın anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması faaliyetlerini bütüncül ve tenakuzdan uzak olarak icra etmeye çalışmıştır.

Makalede, rivayet tefsirinin birinci sırasında yer alan Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi tekniğinin hemen ardından gelen Kur'an'ın Sünnet'le tefsirine müfessirin nasıl baktığı ve nasıl uyguladığı incelenmiştir. Ayrıca bu çerçevede müfessirin söz konusu uygulamasında kullandığı araç ve teknikler de çeşitli örneklerle ortaya konulmuştur.

Anahtar Kavramlar: Tefsir, Kurtubî, el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân, Yöntem, Kur'an'ın Sünnet'le Tefsiri.

THE METHOD OF APPLICATION OF COMMENTARY OF THE QUR'AN WITH SUNNAH BY KURTUBÎ: FROM THE PERSPECTIVE OF THE VARIOUS TOOLS AND TECHNIQUES USED BY THE MUFASSIR

Abstract

Abu Abd Allah Mohammed Ibn Ahmad al-Qurtubi (d. 671/1273), who is a scholar of tafsir, hadith and fiqh, used the dirayah interpretation (al-tafsir bi'l-ra'y) and the rivayah interpretation (al-tafsir bi'l-rivâye) methods to complement each other in his work focusing on the exegesis of *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. He applied these techniques in the balance of word-structure and meaning. When this approach is examined in terms of narration method, it is clearly observed that the examiner first applied the techniques of exegesis with the Quran's interpretation by Qur'an and the Quran's interpretation by Sunnah and then resorted to the companions and subordinates. Thus, through this approach, the commentator tried to carry out the activities of unders-

* Bu makale 08.01.2008 tarihinde oybirliği ile kabul edilmiş Prof. Dr. İbrahim Çelik danışmanlığında hazırlanmış Kurtubî ve Fikhî Tefsiri başlıklı doktora çalışmasından türetilmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-4494-3700; e-mail: abduallahbayram@balikesir.edu.tr

tanding, explaining and interpreting the Qur'an as far as possible in a holistic and distant manner.

The article examines how the Qur'an, who is in the first line of the narrative commentary, follows the Qur'an's interpretation of the Qur'an with the Qur'an and applies the Qur'an's commentary to the Sunnah with the Sunnah. In addition, the tools and techniques used by the inspector in this application are evaluated with various examples.

Keywords: Tafsîr, Sunnah, al-Qurtubi, al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an, Commentary of the Qur'an with Sunnah.

Makalenin Geliş Tarihi: 15.12.2019; Makalenin Kabul Tarihi: 02.02.2020

Giriş

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), Tefsir, Hadis ve Fıkıh âlimi olup Kurtuba'da doğmuştur. Birçok eser kaleme alan Kurtubî, daha çok meşhur tefsiri, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*'la tanınmış ve anılmıştır.¹ Müfessir, bu eserinde farklı konular içeren Kur'an âyetlerini Tefsir, Kıraat, Hadis, Fıkıh, dil başta olmak üzere çeşitli ilimlerden yararlanarak açıklamıştır.² Kendisi çok yönlü bir âlim oluşundan dolayı "ilimde derya"³ şeklinde vasıflandırılmıştır.⁴ Eserlerini Ehl-i sünnet çizgisinde telif eden mü-

- 1 Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî v.dğr. (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1407/1987), 74-75; Celâleddin es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: y.y., 1976), 79; Selâhaddin Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. H. Ritter v.dğr. (Wiesbaden: y.y., 1962), 2: 122-123; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzehb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb* (Kahire: y.y., 1972), 2: 308-309; Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebîr* (Beirut: y.y., 1991), 7: 147-148; Muhammed b. Alî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali M. Ömer (Kahire: Mektebetü vehbe, 1972), 2: 65-66; Makkârî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb* (Beirut: y.y., 1968), 2: 210-212; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350-1351), 5: 335; Yûsuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbu'ati'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb* (Kahire: y.y., 1928-30), 2: 1504; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, (Leiden: y.y., 1943-1949), 1: 529; a.mlf., *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, (Leiden: 1937-1942), 1: 298, 737; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (İstanbul: y.y., 1945-47), 2: 241; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifi l-kütübî'l-Arabiyye* (Beirut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 8: 239-240; Ziriklî, *el-A'lâm*, nşr. Züheyr Fethullah (Beirut: y.y., 1986), 10: 185.
- 2 Bk. Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Beirut: y.y., t.y.), 2: 321-326; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Fecr Yayınevi: Ankara 1996), 2: 103-115; Zehebî, *et-Tefsîr*, 2: 321-326; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2: 103-115.
- 3 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 74-75.
- 4 Bk. Mahmûd Zelat el-Kasbî, *el-Kurtubî ve Menhecühû fi't-Tefsîr* (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1399/1979), 418; Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 26: 455.

fessir,⁵ bilhassa bazı itikadî fırkaların yanında⁶ İslâm'la çelişen bir takım tasavvuf anlayış ve uygulamalarını da⁷ şiddetle tenkit etmiştir.⁸

Kurtubî, Kur'an'ın açıklanmasında rivayet tefsiri geleneğinin temel alınması gerektiğini vurgulayıp,⁹ bu yöntem dahilinde Kur'an'ı tefsir etmenin önemli ve övgüye layık bir amel olduğunu belirtmektedir.¹⁰ Kurtubî, âyetlerin açıklanması faaliyetini aynı cümlede ve birlikte kullandığı tefsir ve te'vil kavramlarıyla ifade edip bu yöntemi eserinin başından sonuna kadar sürdüreceğini taahhüd etmekte¹¹ ve te'vil mekanizmasının işletilmesinin önemi-ne dikkat çekmektedir. Nitekim müfessir, sahâbenin Kur'an'ı okuduğunu ve onun tefsiri ile ilgili farklı görüşler ileri sürdüğünü söyledikten sonra onların Kur'an ile ilgili tüm açıklamalarını Hz. Peygamber'den işitmelerinin mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Müfessir, bu görüşüne Hz. Peygamber'in İbn Abbâs'a "Allah'ım, onu dinde fakih kıl ve ona te'vil ilmini öğret."¹² şeklindeki duasını delil getirdikten sonra "eğer te'vil faaliyeti de, Kur'an gibi işitilip nakledilmesi icap eden bir şey olsaydı, İbn Abbâs'a böyle bir duada bulunmanın herhangi bir anlamı olur muydu?" sorusunu yöneltmektedir. Binaenaleyh müfessir, Kur'an'ın re'y tefsiri çerçevesinde te'vil edilip yorumlanmasının icap ettiğini ve bunun da gayet açık ve anlaşılır olduğunu vurgulamaktadır.¹³

Kurtubî, Kur'an'ın yorumlanmasının tefsir tarihindeki yerini ifade edip,¹⁴ Allah Teâlâ'nın bu görevi öncelikle Hz. Peygamber'e, sonra da âlimlere tevdi ettiğine dikkat çekmiştir. Yine Kurtubî, müfessirlerin tefsir ameliyesini bu çerçevede sürdürüp, Kur'an'ın maksatları istikametinde istinbat ve ictihad mekanizmalarını kullandıklarını belirtmiştir.¹⁵ Aynı şekilde kendisi de Kur'an'ı nakil ve akıl zemininde tefsir edip lafız ve mâna dengesini gözetmiş böylece âyetleri Kur'an'ın indiriliş gayesi ve murâd-ı ilâhî ekseninde¹⁶ açıklamaya gayret etmiştir. Bu suretle Kur'an tefsirinde rivayet ve dirayet yön-

5 Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Hişâm S. el-Buhârî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), I, 210. Bakara, 2/34. 9. mesele; bk. *a.e.*, I, 179-180. Bakara, 2/29. 2. mesele; I, 186-187. Bakara, 2/30. 1. mesele.

6 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16; 4: 123. 2. mesele. Âl-i İmrân, 3/118; 11: 31-32. 3. mesele. Kehf, 18/79-82.

7 Kurtubî, *Tefsir*, 7: 68. En'âm, 6/93; 3: 283-285. Bakara, 2/283. 31. mesele. 3. başlık; 4: 130-131. Âl-i İmrân, 3/159.

8 Bk. Ayşe Seda Tatar, "Kurtubî'nin Tasavvuf ve İşârî Yoruma Bakışı" (Yüksek Lisans Tezi, ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 36-71.

9 Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16, 34-38.

10 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 35.

11 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15.

12 Buhârî, "Vudû", 10; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 138; İbn Mâce, "Mukaddime", 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 266, 314.

13 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 35.

14 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 34-38.

15 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16.

16 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16.

temlerini birbirini destekler şekilde işletip genellikle akıl ve nakil dengesini kurmuştur.¹⁷ Nitekim Kurtubî de dahil olmak üzere yorum eyleminde tefsir geleneğini temel alan müfessirler, Kur'an'ın açıklanmasında en güzel metodun Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri olduğunu zikretmişlerdir. Kur'an'ın bütüncül yorumlanmasını temin eden bu yöntem sayesinde zengin muhtevasında yer alan tüm unsurların tefsir faaliyetinde değerlendirildiğini ifade edip önceliği bu tekniğe vermişlerdir.¹⁸ Hemen ardından da Kur'an'ın Sünnet'le tefsirini devreye sokmuşlardır.¹⁹ Kurtubî de bu durumu tefsirdeki usulünü ortaya koyarken açıkça sergilemekte; hem rivayet hem de dirayet metotlarının kullandığı bazı tefsir kaynaklarını dile getirmektedir.²⁰

Rivayet tefsiri açısından bakıldığında hadis kaynaklarının dolayısıyla hadis ve hadis usulü ilimlerinin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'da epey geniş bir yer işgal ettiği kolayca gözlemlenmektedir. Burada Endülüs ulemâsının *Kütüb-i sitte* kavramına farklı yaklaşımları ve bu tabir altında muhaddis ve eserlerini İmam Mâlik, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî şeklinde sıralamaları dikkat çekicidir.²¹ Kurtubî'nin yaşadığı dönemlerde *Kütüb-i sitte* kavramı henüz terimleşmediği için müfessir böyle bir tabir kullanmamakla birlikte²² onun muhtevasını mağripli muhaddisler gibi algıladığı söylenebilir. Fakat müfessir onlar gibi *Muvatta'*, özellikle ilk başta değil de İbnü'l-Arabî'den yaptığı bir nakilde daha çok kronolojik bir sıralama izlenimi verecek şekilde şöylece ifade etmektedir:

“Sizden herhangi biri, Allah'ın kitabında ve Kütüb-i hamsede bulunan isimlerden başka bir isimle sakın dua etmesin. Bu Beş Kitap ise Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'dir. Bunlar İslam'ın üzerinde bina edildiği kitaplardır. Musannef hadislerin aslını teşkil eden Muvatta' da bu hadis kitaplarına dahil olmuştur.”²³

17 Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16; 34-38; bk. Safedî, *el-Vâfi*, 2: 122-123; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi, (Kahire: Dârü Nehdati Mısır, 1401), 3: 1032; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 65-66.

18 Bk. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Yûsuf A. el-Mar'aşlî v.dğr. (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1994), 2: 315; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996), 2: 12-13; Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2011), 93.

19 Bk. Zürkânî, *Menâhil*, 2: 12; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 288; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2001), 311; Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 284.

20 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16; Muhammed b. Lutfî es-Sabbağ, *Buhûs fî usûli't-tefsir* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1408/1988), 24-50.

21 Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsirdeki Yeri* (İstanbul: İFAV, 1996), 320-321; Bk. Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 211-225.

22 Bk. *el-Hadîs ve'l-muhaddis* adlı CD programı.

23 Kurtubî, *Tefsir*, 7: 204. A'râf, 7/180. 6. mesele. 1. başlık.

Makalenin temel amacını ve özgün yönünü müfessirlerin Kur'an'ın Sünnet'le tefsir edilmesi yöntemini uygularken hangi araç ve teknikleri kullandıkları sorusunun teferruatlı bir şekilde cevaplandırılması oluşturmaktadır. Çünkü bu yöntemin ele alındığı çalışmalarda genellikle öne çıkan anlatım biçimi, Kur'an'daki bir âyetin anlamının hadislerle desteklenip açıklanması yönündedir. Fakat bunun nasıl ve hangi tekniklerle gerçekleştirildiği üzerinde durulmamış böylece bu yöntemin metodolojik derinliği ve kapsamı yeterince açıklığa kavuşturulmamıştır. Biz makaleyi *el-Câmi'* örneğinde bu perspektiften şekillendirmeyi hedefliyoruz. Nitekim Kurtubî, Kur'an'ın Sünnet'le tefsiri tekniğini uygularken muhtelif enstrümanlar kullanmıştır. Makalede Kurtubî'nin bu çerçevede dokuz farklı araç ve teknik işlettiğini tespit ettik. Bu uygulamasının zaman ve mekân bağlamında değerlendirildiği takdirde, yorum eylemine katkı sağlayıp açılım getireceği kanaatindeyiz. Bunun için *müfessirin Kur'an'ın Sünnet'le tefsirinde kullandığı tekniklerin örnek alınıp yaşanılan ortamın şartlarına göre değerlendirilmesi* ve gerekirse bu minvalde yenilerinin *üretilmesi* icap etmektedir. Ayrıca müfessirlerin ilmî ve ahlâkî şahsiyetleri açısından makaleye bakıldığında Kur'an'ın Sünnet'le tefsir edilmesi tekniği, Kurtubî tarafından nasıl algılanıp uygulandığı da müşahhas ve özgün bir örnek olarak işlenmiş olacaktır. Zira bu teknik rivayet metodunun içinde geçmişten günümüze kullanılmakla birlikte, bunun algılanma ve uygulanma biçimi yorumun öznesi olan müfessirle doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden Kurtubî'nin âyetleri Sünnet'le açıklarken nasıl bir yaklaşım sergilediği ve ne gibi metodolojik araç ve teknikler istimal ettiği işlenecektir.

1. Kurtubî'nin Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri Yöntemine Bakışı ve İlgili Uygulamaları

Deliller hiyerarşisi içinde Sünnet'e bakıldığında hadis/sünnet, Kur'an'dan sonra şer'î delillerin ikincisini teşkil etmekle birlikte²⁴ İslâm düşüncesinde Sünnet'le Kur'an'ın bir bütünlük arzettiği kabul edilir ve ona büyük bir önem atfedilir.²⁵

Kurtubî de, Sünnet'in Tefsir ve Fıkıh ilmindeki yerini hem eserinin mukaddimesinde hem de âyetlerin tefsir ve te'vilinde ortaya koymuştur. Müfessir: "O, nefis arzusu ile konuşmaz. (Size okuduğu) Kur'an ancak kendisine bildirilen bir vahiydir." (en-Necm 53/3-4) âyetlerini açıklarken "bu âyetlerde

24 Mehmet Özdemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 28.

25 Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât fi usûli's-şer'î'a*, (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, t.y.), 3: 37; Muhammed Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, trc. Abdülkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 100; bk. Murteza Bedir, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 151-152.

Sünnet'in de amel bakımından tıpkı Allah tarafından indirilmiş vahiy gibi olduğuna bir delâlet vardır."²⁶ çıkarımında bulunmaktadır. Nitekim müfessir mukaddime bölümündeki "Kitabın Sünnet'le Açıklanması ve Bununla İlgili Rivayetler" başlığında bu hususu Kur'an ve Sünnet temelinde değerlendirmektedir.²⁷

Kurtubî, lafız-mâna dengesi bağlamında Kur'an'ın zâhirî/lafzî boyutunun kavranmadan bâtinî (gâî/içsel anlam) yönüne girişilmemesi gerektiğini vurgulayarak, doğru ve sahih bir tefsir ve te'vil ameliyesinde takip edilmesi gereken yolu ortaya koymaktadır. Sünnet'in Kur'an'ı tefsir ve tebyin ettiği hususunu,²⁸ Hz. Peygamber'in örnekliğinde açıklayan müfessir,²⁹ Kur'an tefsirinde hatadan korunmak için ilk olarak âyetin zâhirinde nakli ve semâî tefsirin zorunlu olduğunu ancak bu merhaleden sonra kavrama ve istinbat alanının bir müfessirin önünde genişleyeceğini ifade etmektedir.³⁰

Kur'an'ın açıklanma sürecinin Hz. Peygamber'den beri devam ettiğini, Kur'an'ın tüm çağlarda tefsir ve te'vil edildiğini ve Allah Teâlâ'nın bu görevi öncelikle Hz. Peygamber'e, ondan sonra ise âlimlere verdiğini belirten Kurtubî, onların bu görevi Kur'an maksatları paralelinde istinbat ve ictihad mekanizmalarıyla ifa ettiklerini şöyle belirtmektedir:

"Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'in mücmel bölümlerinin beyan edilip açıklanması, müşkil hususlarının tefsir edilmesi ve birden çok anlam içeren ihtimalli ifade ve meselelerin araştırılıp çözüme kavuşturulması görevini Hz. Muhammed'e (sav) vermiştir. Allah Teâlâ bunu, Allah Resûlü'nün (sav), risâletin tebliğ misyonunun yanı sıra, Kur'an'ı anlama ve onun anlaşılması konusunda ihtisas sahibi olup üstün bir konumda bulunması ve Kur'an tefsirinde başvuru kaynağı olması için böyle yapmıştır. Allah Teâlâ bu hususu: "O peygamberleri apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirilene açıklamaları ve onların da üzerinde düşünceleri için sana bu Kur'an'ı indirdik."³¹ âyetiyle belirtmektedir. Allah Teâlâ, Resûlü Hz. Muhammed'den (sav) sonra ise Kur'an'ın dikkat çektiği manaların istinbat edilip çıkartılması ve Kur'an'da işaret edilip içinde murâd-ı ilâhinin ilmi ve maksadı bulunan usul ve prensiplere ictihad yöntemiyle ulaşma vazifesini âlimlere vermiştir. Böylece onlar, başkalarını geçip seçkin bir konum elde ederler ve ictihad etmelerinden dolayı özel ve üstün bir ecir kazanırlar. Allah Teâlâ bu hususu: "Ey iman edenler! Size, "Meclislerde yer açın" denildiği zaman açın ki, Allah da size

26 Kurtubî, *Tefsir*, 17: 59. 2. mesele; bk. Kurtubî, *Tefsir*, 16: 197. 4. Mesele (Kurtubî, burada sünnetin vahyin bir parçası olduğunu İbnü'l-Arabî'nin görüşleriyle ifade etmektedir).

27 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 38.

28 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16.

29 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16; bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (İstanbul: y.y., 1335-1338), 3: 189.

30 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 36; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 39; 3: 265-267. 29. mesele. Bakara, 2/282.

31 Nahl, 16/44.

genişlik versin. Size, "Kalkın", denildiği zaman da kalkın ki, Allah içinizden inananların ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltsin. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.³²" âyetiyle bildirmektedir.³³

Kurtubî'nin Tefsirin kaynaklarına ve Kur'an tefsirinde takip edilmesi gereken usule dair bakışını böylece ortaya koyduktan sonra makalenin esas konusunu işleyebiliriz. Bu çerçevede müfessirlerin Kur'an'ın Sünnet'le tefsiri yöntemini nasıl ve hangi araç ve tekniklerle uyguladığını *el-Câmi'* örneği içinde ele alabiliriz.

2. Kurtubî'nin Kur'an'ın Sünnet'le Tefsiri Çerçevesinde Kullandığı Çeşitli Yöntem, Teknik ve Araçlar

1.1. Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in Tefsir Örnekleri Temelinde Açıklaması

Kurtubî, "Rabblarına dönecekleri için verdiklerini kalpleri ürpererek verenler." (el-Müminûn 23/60) âyetinin tefsirine dair Resûlüllah'ın şu hadisini nakletmektedir:

"Hz. Peygamber'in (sav) hanımı Âişe (r. anhâ) şöyle demiştir: Resûlüllah'a: "Rabblarına dönecekleri için verdiklerini kalpleri ürpererek verenler" âyeti hususunda 'acaba bunlar içki içip, hırsızlık edenler midir?' diye sorunca Allah Resûlü 'hayır, ey Siddîk'in kızı! Bunlar oruç tutan, namaz kılan ve sadaka veren kimseler olmakla beraber bu yaptıklarının kabul olunmayacağından korup hayırlarda ellerini çabuk tutanlar olduğunu söylemiştir."³⁴

Yine Kurtubî, "Dünya hayatında da, ahirette de onlar için müjde vardır." (Yûnus 10/64) âyetinde zikredilen *müjde* kelimesinin anlamı hakkında Hz. Peygamber'in bir açıklamasını şöylece zikretmektedir:

*"Dünya hayatında da, ahirette de onlar için müjde vardır." âyetiyle ilgili olarak Ebû'd-Derdâ'nın şöyle dediği nakledilmiştir: Resûlüllah'a (sav) bu âyet hususunda sorunca 'nâzil olduktan sonra bunun hakkında senden başkası bana soru sormadı. Burada müjde kelimesinden kastedilen anlam bir müslümanın gördüğü veya ona gösterilen sâlih rüyâdır.' demiştir."³⁵ Bu hadisi Tirmizî, *Câmi'* adlı kitabında tahrîc etmiştir."³⁶*

Yine Kurtubî, "Ateş yüzlerini yalar ve onlar orada sırttır kalırlar." (el-Mü'minûn 23/104) âyetinin tefsirine dair Resûlüllah'ın şu hadisine yer vermektedir:

"Ebû Saîd el-Hudrî, Allah Resûlü'nün "ateş yüzlerini yalar ve onlar orada sırttır kalırlar." âyeti hakkında "ateş onu yakacak ve üst dudağı başının ortasına varıncaya

32 Mücâdele, 58/11.

33 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16.

34 Tirmizî, "Tefsir", 23; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 89.

35 Tirmizî, "Rü'yâ", 3; "Tefsir", 10; İbn Mâce, "Ta'birü'r-rü'yâ", 1; Dârimî, "Rü'yâ", 1.

36 Kurtubî, *Tefsir*, 8: 257.

kadar geri çekilecek. Alt dudağıysa, göbeğine değinceye kadar gevşeyecektir.' dediğini rivayet etmektedir."³⁷ Tirmizî, bu sahih, garîb bir hadistir, demiştir."³⁸

1.2. Kur'an Tefsirinde Önceliği Sünnet'e Vermesi

Kurtubî, "O gün biz onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder." (Yâsîn 36/65) âyetinin tefsirini öncelikle hadislerle gerçekleştirmektedir:

"O gün biz onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder." âyeti Sahîh-i Müslim'de bulunan ve Enes b. Mâlik'ten gelen şu rivayetle açıklık kazanmaktadır: Enes b. Mâlik dedi ki: Resûlullah'ın (sav) huzurunda bulunduğumuz bir zamanda birden güldüğünü gördük. Bize: 'Niçin güldüğümü biliyor musunuz?' diye sorunca biz de: 'Allah ve Resûlü daha iyi bilir' karşılığını vermemiz üzerine 'kulun Rabbine hitabı sebebiyle güldüm. Kul: Ey Rabbim! Sen beni zulümden alıkoymadın mı? deyince Allah Teâlâ da 'elbette', buyurur. Sonra kul: 'ben kendime karşı ancak kendimden olan şahidi kabul ederim' der. Allah Teâlâ: 'bugün sana karşı şahid olarak kendin yetersin. Şahitler olarak da kirâmen kâtibîn yeter, karşılığını verir.' Allah Resûlü sözlerini şöyle sürdürür: 'Allah ağzını mühürler ve organlarına: "konuş!" denilir. Organları da yaptıkları işleri söyler. Sonra onu konuşmak üzere serbest bırakınca kul 'benden uzak olun! Benden uzak olun! Ben sizin için mücâdele edip duruyordum.' der."³⁹

Kurtubî bu hadisin yanı sıra söz konusu âyete dair başka hadisler de nakletmektedir.⁴⁰

Yine "Kime kitabı sağından verilirse, hesabı çok kolay bir şekilde görülecek" (İnşikâk 84/7-8) âyetlerini "Hesabında onunla münakaşa edilmeyecek" şeklinde tefsir eden Kurtubî, bu anlamın bir hadise dayandığını şöyle belirtmektedir:

"Hz. Âişe'nin (r. anha), Resûlullah'dan (sav) rivayet ettiği bir hadiste de böyledir. O, Resûlullah'ın 'kıyamet gününde (sıkıca) hesaba çekilen kimseye azap edilir.' demesi üzerine ona 'ey Allah'ın Resûlü! Allah Teâlâ 'kime kitabı sağından verilirse, hesabı çok kolay bir şekilde görülecek' diye buyurmuş değil midir?' şeklinde karşılık verdim. Hz. Peygamber de 'buradaki hesap o değildir. Zira o, hesabın arzedilmesidir. Kıyamet gününde hesaba sıkı sıkıya çekilen bir kimse azaba uğrattılır."⁴¹ Bu hadisi Buhârî, Müslim ve Tirmizî rivayet etmiş olup, Tirmizî, hasen, sahih bir hadistir, demiştir."⁴²

37 Tirmizî, "Sıfatü cehennem", 5; "Tefsir", 23; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3: 88.

38 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 101-102; diğer örnekler için bk. Kurtubî, *Tefsir*, 8: 240-241; 10: 5, 31. 1. mesele; 3: 32-33; 20: 56.

39 Müslim, "Zühd", 17.

40 Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 15: 34-35; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 4: 188-189; 12: 22-23, 39, 42-43.

41 Buhârî, "İlim", 35; Müslim, "Cennet", 79; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 1; Tirmizî, "Tefsir", 84; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4: 47, 91, 127.

42 Kurtubî, *Tefsir*, 19: 180-181; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 166. 5. mesele. Bakara, 2/22; 12: 73-74. 9. mesele; 10: 22; 12: 86. 1. mesele; 99-100. 1. ve 2. mesele; 149. 3. mesele; 151-153. 1-3. mesele; 177. 2. mesele; 193-194; 203-204; 20: 60-61.

Kurtubî, ahkâm âyetlerini “gelsinler ki, kendilerine ait bir takım menfaatlere şahit olsunlar ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını an-sınlar. Artık onlardan siz de yiyin, yoksula fakire de yedin.” (el-Hac 22/28) âyetinin tefsirinde örneklendireceğimiz gibi hadislerle tefsir etmektedir. Burada müfessir, hedy kurbanının kesim yerine ulaştırılmadan önce sakatlanması veya telef olması durumu ve âyetin “artık onlardan siz de yiyin” kısmının içerdiği kurban etlerinden yemenin fikhî hükmü gibi hususları hadislerle şöylece açıklamakta ve yorumlamaktadır:

“İhramlı iken avlanma cezası, başla ilgili bir rahatsızlık nedeniyle fidye olarak verilmesi icap eden kurban, fakirlere nezredilen ve tazminat altında olan bu hedy kurbanında herhangi bir sakatlık olması durumunda, bu kurbanın sahibinin ondan yemesi câizdir. Ayrıca ondan zenginler, fakirler ve akrabalar da yiyebilir. Fakat bu kurbanın etini, derisini ve ona gerdanlık olarak taktığı herhangi bir şeyi satamaz.”

Müfessir bu değerlendirmelerine şu hadisi delil getirmektedir:

“Ebû Dâvûd'un, Nâciye el-Eslemî'den rivayetine göre Resûlullah (sav) onunla birlikte hedy kurbanları göndermiş ve kendisine şöyle buyurmuştur: Şâyet bunlardan sakatlanan olursa, onu kes. Sonra (onların boyunlarına nişan olarak taktığın) nalınlarını kaniyla boya ve artık onu insanlarla baş başa bırak (onların yemesine izin ver).”⁴³

Daha sonra müfessir, “artık onlardan siz de yiyin” kısmıyla ilgili fikhî meseleyi şöyle değerlendirmektedir:

“Âyetin ‘artık onlardan siz de yiyin’ bölümü hakkında bazı âlimler ‘Allah Teâlâ'nın ‘artık onlardan siz de yiyin’ âyeti Arapların İslâm'dan önceki uygulamasını neshetmiştir. Çünkü onlar kurbanlık etlerinden yemeyi kendilerine haram kabul ediyorlar ve bunlardan, dediğimiz gibi, hedy kurbanlıklarından yemiyorlardı. Bu yüzden Allah Teâlâ onların bu uygulamasını artık onlardan siz de yiyin” âyetiyle, Hz. Peygamber de ‘kim bir kurban keserse, o kestiği kurbandan yesin’⁴⁴ hadisi ile neshetmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber bizzat kendi kurbanından ve hedy kurbanlıklarından yemiştir. Bu konuda Zührî der ki: Sünnet olan ise ilk olarak kurbanın ciğerinden yemektir.”⁴⁵ açıklamalarında bulunmuşlardır.

Benzer şekilde Kurtubî, “Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve Beyt-i Atik'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler.” (el-Hac 22/29) âyetini fikhî açıdan iki hadisle şöylece tefsir etmektedir:

“İnsanlar, ‘adaıklarını yerine getirsinler’ âyetinde mâsiyet durumu hariç olmak üzere adaklarını kayıtsız ve şartsız olarak gereği gibi yerine getirmekle emredilmişler-

43 Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 18; Tirmizî, “Hac”, 71; İbn Mâce, “Menâsik”, 101; benzer rivâyetler için bk. Müslim, “Hac”, 377, 378; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 217; 4: 64, 187, 238; 5: 377.

44 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 391.

45 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 33-34. 12. ve 13. Mesele; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 12: 34. 14., 16. ve 17. mesele; 12: 35. 18. ve 19. mesele.

dir. Çünkü Allah Resûlü (sav)'Allah'a isyanı içeriyorsa, adağın yerine getirilmesi söz konusu değildir.' buyurmuştur.⁴⁶ Yine bir hadisinde 'kim Allah'a itaat çerçevesinde bir adak adanmışsa adağını yerine getirsin, isyan içeren bir adak adanmışsa asla Allah'a isyan etmesin'⁴⁷ demiştir.⁴⁸

1.3. Âyetlerin Zâhirî Anlamlarını Hadisle Örtüştürerek Kur'an'ı Tefsir Etmesi

Kurtubî, Ey Muhammed! Kullarıma, benim elbette çok bağışlayıcı, çok merhametli olduğumu, azabımın da elem dolu azap olduğunu haber ver. " (el-Hicr 15/49-50) âyetinin içerik olarak Hz. Peygamber'in (sav) hadisinde de mevcut olduğunu şöyle dile getirmiştir:

"Bu âyet, Allah Resûlü'nün (sav) şu hadisiyle paralellik arzeder: "Eğer mümin, Allah'ın nezdindeki cezalandırmayı bilseydi, hiçbir kimse onun cennetine girmeyi ümid etmezdi. Kâfir de, Allah katındaki rahmeti bilseydi, hiçbir kimse onun rahmetinden ümid kesmezdi."⁴⁹ Bu hadisi Müslim, Ebû Hüreyre yoluyla nakletmiştir.⁵⁰

Yine Kurtubî, "Cimrilik ettikleri şey, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır." (Âl-i İmrân 3/180) âyeti çerçevesinde bu konunun örneklerini vermektedir.⁵¹

1.4. Kur'an'ın Sünnet'le Tefsirini Umum-Husus Tekniğiyle Gerçekleştirmesi

Kurtubî, "Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilene haram kıldı. Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur." (el-Bakara 2/173) âyetinin hadisle tahsis edilip edilmediğini değerlendirdikten sonra da kendi tercihini şöyle belirtmektedir:

"Söz konusu âyet umumi (âmm) olup Allah Resûlü'nün (sav) 'bize iki ölü helâl kılındı: Bunlar, balık ve çekirge'dir. İki kan da helâl kılındı. Bunlar da karaciğer ve dalak-

46 Müslim, "Nezr", 8; Ebû Dâvûd, "Eymân", 21, 22; Dârimî, "Siyer", 62; "Nüzûr", 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4: 430, 434.

47 Buhârî, "Eymân", 28, 31; Ebû Dâvûd, "Eymân", 19; Tirmizî, "Nüzûr", 2; Nesâî, "Eymân", 27, 28; İbn Mâce, "Keffârât", 16; Muvatta, "Nüzûr", 8; Dârimî, "Nüzûr", 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6: 36, 41, 224.

48 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 36. 21. mesele; ayrıca bk. Kurtubî, yalan şahitliğin hükmünü bir hadisle delillendirmektedir: Kurtubî, *Tefsir*, 12: 39. 6. mesele; yine Kurtubî, el-Hac 22/33. âyette geçen: "Onlarda sizin için belirli bir süreye kadar faydalar vardır..." bölümünde söz konusu edilen kurbanlıkların faydaları hususunu hadislerle tefsir etmektedir: Kurtubî, *Tefsir*, 12: 40. 5. mesele; Kurtubî, el-Hac 22/36. âyette geçen: "... Artık yanları üzere düşüp can verince ..." bölümünde söz konusu ettiği develerin boğazlanma şeklini hadisle açıklamaktadır: Kurtubî, *Tefsir*, 12: 44. 5. mesele; Kurtubî, el-Bakara 2/282. âyette vadenin belirlenmesi ve selemden vade konusunu hadislerle tefsir etmektedir: Kurtubî, *Tefsir*, 3: 255-256. 3. mesele.

49 Müslim, "Tevbe", 23; Tirmizî, "Deavât", 99.

50 Kurtubî, *Tefsir*, 10: 26.

51 Kurtubî, *Tefsir*, 4: 198-199. 2. mesele.

tır.” Hadisiyle tahsis edilmiştir. Bu hadisi Dârekutnî rivayet etmiştir.⁵² Aynı şekilde Hz. Câbir'den gelen ve anber balığı ile ilgili hadis de senedinin sahih olması dolayısıyla Kur'an'ın umumi hükmünü tahsis etmektedir. Bu hadisi ise Buhârî ve Müslim, Allah Teâlâ'nın: “Sizin için de yolcular için de bir geçimlik olmak üzere deniz avı yapmak ve deniz ürünlerini yemek sizlere helal kılındı. Kara avı ise ihramlı olduğunuz sürece size haram kılındı.” (el-Mâide 5/96) buyruğu ile birlikte rivayet etmişlerdir.”⁵³

Bu hususta İbn Hüveyzimendâd'ın görüşlerini de zikredip ardından konuyu değerlendiren Kurtubî, bu âlimin “biz Resûlullah (sav) döneminde tencerede yemek pişirir, tencerenin üstünde kandan dolayı sarımtırak bir tabaka belirir, buna rağmen o yemeği yer ve buna karşı bir tepki göstermezdi.”⁵⁴ hadisini nakledip söz konusu hususlardan sakınma ağır bir yük ve zorluk getirdiği için bunların dinde kaldırıldığını ve bunun da şeriatte aslî bir ilke olduğunu ifade etmektedir. Bu bilgiler ışığında kendi görüşünü “derim ki: Allah Teâlâ bu âyette *kan* kelimesini mutlak olarak zikrettiği halde En'âm 6/145. âyette *akmış* olarak kayıtlamaktadır. Âlimler de buradaki mutlakı icmâ ile mukayyede hamletmişlerdir.”⁵⁵ şeklinde dile getirmektedir. Nitekim Kurtubî, âyet ya da âyetlerin hadisle tahsis edilmesi meselesini Kur'an'ın umumi oluşu prensibi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayıp âyetlerin tefsir ve te'vilini bu hassasiyet içersinde gerçekleştirmektedir. Meselâ Kurtubî, “Hırsızlık eden erkekle, hırsızlık eden kadının, o kazandıklarına bir karşılık ve Allah tarafından ibret verici bir ceza olmak üzere ellerini kesin.” (el-Mâide 5/38) âyetini çerçevesinde dârülharpte hadlerin uygulanması meselesini de işlemekte ve tercihini Kur'an lafzının umumiliğini delil alanlardan yana şöylece yapmaktadır:

“Bu meselede el kesme cezasının uygulanması gerektiğini söyleyenler, Kur'an lafzının umumiliğini delil almışlardır. Allah Teâlâ'nın izniyle sahih olan da budur. Harp diyarında hadlerin ve el kesme cezasının uygulanmaması gerektiğini savunanların ileri sürdükleri en uygun delil ise cezanın uygulandığı kimsenin müşriklere katılabileceği endişesidir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.”⁵⁶

1.5. Kur'an'ın Sünnet'le Tefsirini Mücmel-Mübeyyen Tekniğiyle Yapması

Kurtubî, “Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun.”

52 Dârekutnî, *Sünen*, 4: 272; İbn Mâce, “Et'ime”, 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 97.

53 Buhârî, “Zebâih”, 12; “Sayd”, 12; “Meğazi”, 65; Müslim, “Sayd” 17, 18; “Zebâih”, 17, 18; Nesâî, “Sayd”, 35; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3: 311; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 145. 4. mesele; bk. a.e., Kurtubî, *Tefsir*, 2: 145-146.

54 Hadisi bu lafızlarla kaynaklarda tespit edememekle birlikte, hadiste yer alan yemeğin üzerindeki sarımtırak tabaka şeklinde bir ifade yer almaksızın benzer anlamı ifade eden başka hadisler mevcuttur (bk. Buhârî, “Et'ime”, 31; “Talâk”, 14; Müslim, “Itk”, 14; Nesâî, “Talâk”, 29; Muvatta, “Talak”, 25; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4: 178, 180.

55 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 148. 14. mesele.

56 Kurtubî, *Tefsir*, 4: 100. 18. mesele.

(el-Bakara 2/187) âyetinin ramazan ayındaki yeme ve içmenin nihaî sınırlarını çizdiğini belirtmektedir. Bu doğrultuda bir takım görüşleri eleştiren müfessir, tan yerinin ağarmasından itibaren belli bir süre geçmedikçe, âyetteki ayırt etme fiilinin yapılamayacağını dolayısıyla bu zaman zarfında yeme ve içmeye dair haram şeklinde herhangi bir hüküm verilmesinin doğru ve sahih olmayacağını vurgulamaktadır. Daha sonra müfessir, yeme ve içme eyleminin bırakılmasını gerektiren vaktin ayırt edilmesini sağlayan sınırın mahiyeti hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte, cumhurun: “Bu vakit sağa ve sola doğru ufukta yayılan tan yeridir.” açıklamasının bize kadar gelen mevcut haberlerle ve İslâm beldelerindeki süregelen uygulamayla örtüştüğünü belirtip bunu hadislerle şöyle gerekçelendirmektedir:

“Resûlullah (sav), ‘Bilâl’in ezan okumasıyla birlikte yukarı doğru uzunlamasına görülen ufuktaki beyazlık, şöylece enine doğru yayılıncaya dek sizi sahur yapmaktan engellemesin.’ buyurdu. Bu durumu hadisin râvilerinden olan Hammâd b. Zeyd elleriyle göstererip yani enlemesine doğru yayılmadığı müddetçe, şeklinde açıklanmıştır.”⁵⁷ İbn Mesûd’un rivayetinde ise “fecir şöyle olan değil, Allah Resûlü bu esnada parmaklarını birleştirip yere doğru indirdi, fakat şöyle olanıdır, bu defa iki elinin işaret parmaklarını da üst üste koyup ellerini yana doğru uzatmıştır.”⁵⁸ diye izah etmektedir.”⁵⁹

Ardı sıra Kurtubî, bu husustaki farklı görüşleri ve delil alınan diğer hadisleri de şöylece zikretmektedir:

“Allah Teâlâ’nın, ‘Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için.’ âyeti indirildi fakat bunda من الفجر / tanyeri kelimesi yer almadı. Bunun üzerine bazıları oruç tuttuklarında ayaklarına biri siyah diğeri de beyaz bir iplik bağlardı ve bunlar açıkça birbirinden ayırt edilinceye kadar yiyip içmelerini sürdürürlerdi. Ardından Allah Teâlâ’nın من الفجر / tanyeri bölümünü indirmesi üzerine bu insanlar burada fecrin ağarmasıyla başlayan gündüz beyazlığını kastettiğini öğrendiler.”⁶⁰ Yine “Adiy b. Hatim’in ‘ey Allah’ın Resûlü! Beyaz iplikle siyah iplik ne demektir? Bunlar bildiğimiz iki iplik mi?’ diye sorduğu Hz. Peygamber’in de “eğer iki ipliğin bu şekilde birbirinden ayırt edilmesini görmeye çalışıp da (o vakte dek yemeyi sürdürürsen), bu durumda sen kavrayışında kıtlık olan bir kimse olursun.’ şeklinde karşılık verdiği nakledilmektedir. Allah Resûlü devamla ‘hayır burada kastedilen gecenin siyahlığı ile gündüzün beyazlığıdır.’ demiştir.”⁶¹ Bu hadisi ise Buhârî rivayet etmiştir.”⁶²

57 Müslim, “Siyâm”, 41-43; Ebû Dâvûd, “Savm”, 18; Tirmizî, “Savm”, 15; Nesâî, “Siyâm”, 30; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5: 13.

58 Müslim, “Savm”, 39; Nesâî, “Siyâm”, 30; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5: 7, 9, 13, 18.

59 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 210-211. 7. mesele.

60 Buhârî, “Savm”, 16; “Tefsir”, 28; Müslim, “Siyâm”, 35.

61 Buhârî, “Tefsir”, 28. “Anlayışı kıt” anlamındaki “arîdu’l-kafâ” deyimi yerine, “çok uyku” anlamındaki “arîdu’l-visâde” ibâresiyle aynı hadis Müslim’de yer almaktadır (bk. Müslim, “Siyâm”, 33).

62 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 211-212. 8. mesele.

Daha sonra Kurtubî من الفجر / *tanyeri* lafzını dil yönünden inceleyerek konuyu mücemel-mübeyyen tekniği temelinde işlemeye devam etmektedir.⁶³

1.6. Kur'an'ın Sünnet'le Tefsirini Mübhemâtu'l-Kur'ân Tekniğiyle Yapması

Kurtubî, âyetlerde geçen mübhem kelimelerin anlamlarının tefsirinde hadislerden istifade etmektedir. Meselâ Kurtubî, "O gün mülk Allah'ındır." (el-Hac, 22/56) âyetinde zikredilen *o gün* zaman zarfını *kıyamet günü* olarak tefsir ettikten sonra onunla *Bedir günü* zamanının da kastedilmiş olabileceğini şöylece belirtmektedir:

*"Derim ki: Burada o gün buyruğuyla Bedir gününe de işaret edilmiş olabilir. Çünkü o günde Allah Teâlâ kâfirlerin helak edilmesini ve müminlerin ise bahtiyar olmasını hükme bağlamıştır. Resûlullah da Hz. Ömer'e (r.a.) 'Allah'ın Bedir ehline muttali olup dilediğinizi yapınız, ben sizi başıladım, buyurmadığını ne biliyorsun?' demiştir."*⁶⁴

1.7. Kur'an'ı Sünnet'le Tefsir Ederken Delil Aldığı Hadisi Diğer Bir Hadisle Açıklaması

"Ey insanlar! Ölümünden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir 'alaka'dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir 'mudga'dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım." (el-Hac 21/5) âyetini hadislerle tefsir eden Kurtubî, ardından bu hadisleri de başka hadislerle izah edip konuyu daha anlaşılır bir hale getirmektedir. Meselâ müfessir: "Doğru sözlü ve doğru sözlülüğü tasdik edilen Allah Resûlü bize 'sizden her birinizin yaratılışı annesinin karnında kırk günde bir araya getirilir. Sonra yine bir o kadar sürede alaka olur, sonra onun kadar bir sürede ise mudğa olur ve sonra melek gönderilir. Bu melek ona ruh üfler. Meleğe, rızkı, eceli, ameli ve said mi yoksa şaki mi olduğu olmak üzere söz konusu dört kelimeyi yazması emredilir ...' diye haber vermiştir."⁶⁵ şeklindeki hadisi naklettikten sonra şu açıklamada bulunmuştur:

*"İşte bu hadis, bundan önceki hadisleri tefsir etmektedir. Çünkü burada şu ifadeler yer almaktadır: Sizden herhangi biriniz annesinin karnında kırk günlük bir süre içersinde nutfe olarak bir araya getirilir..."*⁶⁶

63 Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 2: 212-213, 8. mesele.

64 Buhârî, "Meğâzi", 9, 46; "Tefsir", 60; "Edeb", 74; "İstitâbetü'l-mürteddîn", 9; "Cihâd", 141; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 161; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 98; "Sünnet", 8; Tirmizî, "Tefsir", 60; Dârimî, "Rikâk", 48; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 80, 105, 331; 2: 109; 3: 350; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 61.

65 Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 6; "Enbiyâ", 1; "Tevhid", 28; Müslim, "Kader", 1; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "Kader", 4; İbn Mâce, "Mukaddime", 10; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 382, 414, 430.

66 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 8-9. 2. Mesele.

1.8. Bir Âyete Dair İleri Sürülen Farklı Görüşleri Değerlendirip Görüş ya da Tercihini Hadislerle Desteklemesi

Kurtubî, "Allah yolunda hicret edip de sonra öldürülmüş veya ölmüş olanlara gelince, Allah onlara muhakkak güzel bir rızık verecektir." (el-Hac 22/58) âyeti çerçevesinde Allah yolunda öldürülenin Allah yolunda ölenen daha faziletli olup olmadığı hususunu fikhî açıdan değerlendirmiştir. Hem öldürülenin daha faziletli olduğunu hem de eşit olduklarını söyleyenlerin görüşlerini ve hadisten getirdikleri delilleri işledikten sonra daha konunun başında nasların zâhirinin Allah yolunda öldürülenin daha faziletli olduğuna delil teşkil ettiğini belirttiği görüşünü⁶⁷ şöyle izah etmektedir:

"Öldürülenin fazileti daha çoktur, diyenler Resûlullah'ın (sav) söylediği sabit olan şu hadisi delil getirirler: 'Hz. Peygamber'e, hangi cihad daha faziletlidir? diye sorulunca 'kanı akıtılan ve bineği de kesilen kimseninki' diye cevap vermiştir.⁶⁸ Kanı akıtılan ve bineği de öldürülenler, şehitlerin en faziletlisi olduğuna göre, bu özelliğe sahip olmayanın fazilet itibarıyla daha aşağıda yer aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁹

Kurtubî, "Sonra insanların akın ettiği yerden (ifâda) siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin." (el-Bakara 2/199) âyetinde zikredilen vakfenin (ifâdanın) nerede yapılacağı ve ondan sonra da nereye ifâdada bulunulacağı (vakfeden dönüleceği) meselesini farklı görüşler muvacehesinde incelemekle birlikte, bu hususta sünneti delil alıp ortada apaçık bir nas bulunduğunu dolayısıyla diğer görüşlere itibar edilemeyeceğini şöyle belirtmektedir:

"Derim ki: Tirmizî'nin rivayetine göre Hz. Âişe, 'Kureyş ve onun dini üzere olanlar ki bunlar el-Hums diye bilinirler, Müzdelife'de vakfe yapıyor ve 'bizler Allah'ın Haremünün sakinleriyiz' diyorlardı. Onların dışında kalanlarsa Arafâ'de vakfe yaparlardı. Allah Teâlâ bunun üzerine, 'sonra insanların akın ettiği yerden (ifâda) siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin.' buyruğunu indirdi.' demiştir. Bu hasen sahih bir hadistir.⁷⁰ Müslim'in Sahîh'indeki rivayete göre de Hz. Âişe, 'el-Hums, Allah Teâlâ'nın haklarında 'sonra insanların akın ettiği yerden (ifâda) siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin.' Buyruğu indirilince vakfe yapmak üzere Arafât'a geri döndüler.' demiştir.⁷¹ İşte bu apaçık bir nastır, onun benzeri pek çok sahih rivayet de vardır. Dolayısıyla bunun dışında kalan görüşlere herhangi bir şekilde itibar edilmez."⁷²

Yine Kurtubî, "İşte iki hasım taraf ki, Rableri hakkında tartışmaya girmişlerdir. Bunlardan inkâr edenler için ateşten giysiler biçilmiştir. Başlarınının

67 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 61.

68 Ebû Dâvûd, "Vitr", 12; Nesâî, "Zekât", 49; İbn Mâce, "Cihâd", 15; Dârimî, "Salât", 135; "Cihâd", 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 191; 3: 300, 302, 346, 391, 412; 4: 114, 385; 5: 265.

69 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 61-62.

70 Tirmizî, "Hacc", 53; Buhârî, "Hacc", 91; "Tefsir", 2; Müslim, "Hacc", 151; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 57; Nesâî, "Menâsik", 202.

71 Müslim, "Hacc", 152.

72 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 281-282; ayrıca bk. Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 4: 200-201; 203; 12: 142-143.

üstünden de kaynar su dökülür." (el-Hac 21/19) âyetini açıklarken burada geçen *iki hasımdırlar* ifadesiyle kastedilenin ne olduğu hakkındaki farklı görüşleri değerlendirdikten sonra tercih ettiği görüşe bir hadisi⁷³ delil göstermektedir.⁷⁴

1.9. Kur'an'ın Sünnet'le Tefsirini Dil Enstrümanı ile Yapması

Kurtubî, Kur'an tefsirinde âyetlerde geçen bazı kelimeleri hadisteki kelimelerle açıklamaktadır. Meselâ Kurtubî, "Kurbanlık büyük baş hayvanları da sizin için Allah'ın dininin nişanelerinden kıldık. Sizin için onlarda hayır vardır. Onlar saf saf sıralanmış dururken (kurban edeceğinizde) üzerlerine Allah'ın adını anın. Yanları üzerlerine düşüp canları çıkınca onlardan siz de yiyin, istemeyen fakire de istemek zorunda kalan fakire de yedirin. Şükredesiniz diye onları böylece sizin hizmetinize verdik." (el-Hac 22/36) âyetindeki البدن / *Kurbanlık büyük baş hayvanlar* kelimesinin anlamını hadislerle⁷⁵ etimolojik açıdan inceledikten sonra⁷⁶ yine bu kelimenin söz konusu âyetteki anlamını da bir başka hadisle şöylece tefsir etmektedir:

*"Hz. Peygamber (sav) cuma gününe ilişkin sahih bir hadisinde 'ilk saatte cuma namazına giden kişi sanki bir bedene / deve kurban etmiş gibi olur. İkinci saatte giden kimseyse sanki bir inek kurban etmiş gibi olur...'"*⁷⁷ Hz. Peygamber burada, inek / bakara ile deve / bedene kelimeleri arasında fark gözettiğinden dolayı bu husus ineğe ayrıca bedene denilemeyeceğine bir delil teşkil etmektedir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.⁷⁸

Yine Kurtubî, "Ey İnsanlar! Rabbinizden sakının! Çünkü kıyametin sarsıntısı büyük bir şeydir." (el-Hac 22/1) âyetini başka bir âyetle tefsir etmesinin ardından bu âyette yer alan *zelzele / sarsıntı* kelimesine dair görüşleri "Allah'ım! Sen onları bozguna ve sarsıntıya / zelzeleye uğrat!"⁷⁹ hadisindeki kullanımıyla açıklama yoluna gitmektedir.⁸⁰

73 Buhârî, "Tefsir", 50; Müslim, "Cennet", 34, 36; Tirmizî, "Sıfâtü'l-cenne", 22; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 276, 314, 450; 3: 79.

74 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 20-21.

75 Ebû Dâvûd, "Salât", 74; İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 41; Dârimî, "Salât", 72; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4: 92, 98, 176.

76 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 42. 1. mesele.

77 Buhârî, "Cum'a", 4; Müslim, "Cum'a", 10; Ebû Dâvûd, "Tahâre", 217; Tirmizî, "Cum'a", 6; Nesâî, "Cum'a", 14; Muvatta, "Cum'a", 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 462.

78 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 42. 2. mesele.

79 Buhârî, "Cihâd", 98; "Meğâzi", 29; "Tevhid", 34; "Deavât", 58; Müslim, "Cihâd", 21; Tirmizî, "Cihâd", 8; İbn Mâce, "Cihâd", 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4: 353, 355, 381; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 7; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 12: 39. 5. mesele. el-Hac 22/30; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 137. 14. mesele; 12: 203. en-Nûr 24/58. 6. mesele; 12: 8. el-Hac 21/5. 1. mesele.

80 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 7; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 12: 39. 5. mesele. el-Hac 22/30; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 137. 14. mesele; 12: 203. en-Nûr 24/58. 6. mesele; 12: 8. el-Hac 21/5. 1. mesele.

Kurtubî'nin âyetlerdeki lafızların anlamlarını hadislerde geçenlerle açıklamasının bir çok örneğinin yanı sıra,⁸¹ âyetlerin gramer yapısını da hadislerle tefsir ve te'vil etmektedir. Meselâ Kurtubî, "Allah, bunun sonucundan çekinmez de!" (eş-Şems 91/15) âyetinin tefsirini bu çerçevede şöylece gerçekleştirmektedir:

"عَفِيَّتُهَا / *yaptığının sonucu* lafzındaki [الهاء] zamiri yapılan işe râci olup Allah Resûlü'nün, 'kim cuma günü guslederse, o ne güzel ve ne iyi bir iş yapmış olur.'⁸² hadisinde geçen [الهاء] zamirinin gerçekleşen işe mâtuf olması gibidir."⁸³

SONUÇ

Makalenin temel hedefi, Kur'an'ın Sünnet'le tefsir edilmesi tekniğinin yorum eyleminde kapsamlı olarak kullandığını ortaya koymak olduğundan dolayı Kurtubî örneğinde; "müfessirler bu tekniği tefsir ameliyesinde nasıl uygulamaktadırlar? Bir âyeti hadis veya hadislerle nasıl açıklamaktadırlar? Bunu yaparken hangi enstrümanları kullanmaktadırlar? Yoksa bu teknik Tefsire dair araştırmalarda genellikle ele alındığı üzere sadece bir âyetin anlamının bir hadisle açıklanması, örtüşmesi veya daha fazla bilgi ve detay içermesiyle sınırlı mıdır?" perspektifinden bakıp konuyu basmakalıp izah ve yaklaşımlarla sınırlamaksızın daha geniş ve teferruatlı olarak Kurtubî örneğinde işledik. Nitekim Kurtubî, Kur'an'ın Sünnetle tefsiri çerçevesinde muhtelif yöntem, araç ve teknikler kullanmış ve bunu yorum eyleminde başlıca dokuz şekilde uygulamıştır. Bu da Kur'an'ın Sünnet'le tefsir edilmesi tekniğinin Kur'an tefsirinde daha geniş bir alanda kullanıldığını ve yorum eylemine önemli katkı yaptığını açıkça göstermektedir. Bu bakımdan bu zengin tecrübenin örnek alınıp yaşanılan ortamlara göre yeniden değerlendirilip geliştirilmesi tefsir ameliyesine açılım sağlayabilir. Zira Sünnet, Tefsirin kaynakları sıralamasında Kur'an'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Ayrıca Kur'an tefsirinin Sünnet'ten bağımsız olması da mümkün değildir. Elde ettiğimiz bu veriler, Sünnet'in Kur'an tefsirinde daha geniş ve daha verimli bir şekilde kullanılabileceğini ve bunun yeni yöntemlerle geliştirilebileceğini mümkün kılmaktadır. Bu neticelere ilâve olarak şunu da vurgulamak isteriz ki Kur'an'ın Sünnet'le tefsiri yönteminin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'daki uygulaması örnek alınarak diğer tefsir eserleri de bu perspektiften analiz edilebilir. Böylece söz konusu tekniğin günümüz ihtiyaç ve meseleleri istikametinde daha da geliştirilmesine imkân ve katkı verilebilir.

81 Kurtubî, *Tefsir*, 12: 37-38. 23. mesele; 12: 39-40; 12: 74. 9. mesele.

82 Buhârî, "Cum'a", 4, 19; Müslim, "Cum'a", 10; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 127; Tirmizî, "Cum'a", 6; Nesâî, "Cum'a", 14; Dârimî, "Salât", 191; İbn Mâce, "İkâme", 83; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 460; 3: 81; 5: 181, 198, 420, 421.

83 Kurtubî, *Tefsir*, 20: 58-59.

Kaynakça

- Abdülbâkî, M. Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1988.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü: Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar. "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 455-457. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat v.dğr. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1951-55.
- İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1945-1947.
- Bayram, Abdullah. "Kurtubî ve Fıkhî Tefsiri". Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.
- Bedir, Murteza, "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38: 151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bel'am, Miftah es-Senûsî. *el-Kurtubî: hayâtühû ve âsâruhü'l-ilmiyye ve menhecühû fi't-tefsîr*. Bingazi: Câmi'âtü Kâryûnus, 1998.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-buldân*. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Benşerîfe, Muhammed. *el-İmam el-Kurtubî el-müfessir: siretühû min teâlifihî*. er-Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulema Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs ve İhyâi't-Türâs, 2010. Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: TDVY, 1973.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 383-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- "Nesh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32: 584-586. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40: 281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. 2 Cilt. Leiden: y.y., 1943-1949.
- GAL (Ar). Târîhu'l-edebî'l-Arabî*. 6 Cilt. Kahire: y.y., 1983.
- Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*. 3 Cilt. Leiden: y.y., 1937-1942.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 7 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. İstanbul: y.y., 1335-1338.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *es-Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1993.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Nşr. Ali Muhammed Ömer. 2 Cilt. Kahire: y.y., 1392/1972.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2001.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İslâm Hukuku Metodolojisi*. Trc. Abdülkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.

- Firt, Yûsuf Abdurrahmân. *el-Kurtubî el-müfessir: sîre ve menhec*. Kuveyt: y.y., 1982.
- Heytî, Abdülkâdir Rahîm Ciddî. *Ebû Abdillâh el-Kurtubî ve cühûdühû fi'n-nahv ve'l-luğâ fi kitâbihi'l-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Amman: Dârü'l-Beşîr: y.y., 1996.
- İbn Ferhûn, İbrâhim b. Ali. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*. Nşr., M. el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Türâs, 1972.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. Nşr. Ali Abdülvâhid Vâfî. 3 Cilt. Kahire: Dârü Nehdati Mısır, 1401.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr. *Tefsîrû'l-Kur'ani'l-azîm*. Nşr. Muhammed İbrahim el-Bennâ v.dğr. 8 Cilt. Kahire: y.y., 1390/1971.
- el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Kahire: y.y., 1351-58/1932-39.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350-1351.
- İmam Mâlik, *el-Muvatta'*. Nşr. Takıyyüddin en-Nedvî, 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1412/1991.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat - M. Şerefeddin Yalrkaya. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1360-62/1941-43.
- Kasbî, Mahmûd Zelat. *el-Kurtubî ve menhecühû fi't-tefsîr*. Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1399/1979.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimü musannifi l-kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsirdeki Yeri*. İstanbul: İFAV, 1996.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 22 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân: el-Fehâris*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cilt 23-24), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kurtubi Tefsiri Tercümesi). Çev. M. Beşir Eryarsoy). 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997-2006.
- Makkârî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. Thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1968.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed. *el-Mukaffa'l-kebîr*. Nşr. Muhammed Ya'lavî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1955-1956.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. 9 Cilt. Beyrut: y.y., 1409/1988.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - Seyyid Kesrevî Hasan. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1411/1991.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11: 211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sabbağ, Muhammed b. Lutfî. *Buhûs fi usûli't-tefsir*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988.

- Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybeg. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. Nşr. H. Ritter v.dğr. Wiesbaden: y.y., 1381/1962.
- Selmân, M. Hasan Mahmûd. *el-Îmâmü'l-Kurtubî şeyhu e'immeti't-tefsîr*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1993.
- Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd - Desûkî, Cemâl Abdüllâtîf. *Keşşâfün tahlîli li'l-mesâili'l-fikhîyye fî Tefsîri'l-Kurtubî*. Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1988.
- Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. Nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî - Abdülfettâh M. el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: y.y., 1383-96/1964-76. Sü-yûtî, Celâleddin. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Nşr. Ali M. Ömer. Kahire: y.y., 1976.
- Şâtıbî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân. Huber: Dârü İbn Affân, 1997.
- Ayşe Seda Tatar, "Kurtubî'nin Tasavvuf ve İşârî Yoruma Bakışı". Yüksek Lisans Tezi, ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. Nşr. Ahmed M. Şâkir. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1356/1937.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Nşr. Beşşâr A. Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983. Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Târîhu'l-İslâm*. Nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî v.dğr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1407/1987.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Beyrut: y.y., ty.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Yûsuf A. el-Mar'aşlî v.dğr. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1994.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. Nşr. Züheyr Fethullah. Beyrut: y.y., 1986.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996.